معرفت اقتصاد اسلامی، سال ششم، شماره اول، پیاپی ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۷۱ ـ ۹۴

شاخص بانکداری اسلامی

محمدجواد توکلی / استادیار مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی ؒ tavakoli@iki.ac.ir
✍ **عبدالخالق کریمی** / دانشجوی دکتری قرآن و اقتصاد جامعة المصطفی العالمیة abkarimi58@gmail.com
دریافت: ۱۳۹۳/۴/۲۵ ـ **پذیرش:** ۱۳۹۳/۱۰/۴

چکیده

گسترش بانکداری اسلامی در دهه‌های اخیر، ضرورت تدوین شاخص‌های ارزیابی میزان تحقق آرمان‌های آن را دو چندان کرده است. سؤال اصلی این مقاله این است که چگونه می‌توان وضعیت بانکداری اسلامی را ارزیابی کرد. یافته‌های این مقاله، با روش تحلیلی، نشان می‌دهد که رعایت موازین فقهی اسلام و تحقق اهداف شریعت، دو بُعد محوری در بانکداری اسلامی را تشکیل می‌دهند. مؤلفه‌های بُعد اول، حذف ربا، جهالت، فساد و رعایت فقه قراردادها و مؤلفه‌های بُعد دوم، کارایی، همگرایی بخش بانکی و حقیقی، عدالت، ایفای مسئولیت اجتماعی، تکریم مشتری و ترویج قرض‌الحسنه می‌باشند. در این مقاله، برای سنجش میزان رعایت موازین فقهی نماگرهای قرارداد واقعی، اطلاعات بانکداری اسلامی، اطلاع از مفاد قرارداد، سلامت بانکی، تخصیص در زمینه قرارداد و مطالبات غیرمعوق معرفی شده‌اند. برای ارزیابی تحقق اهداف شریعت نیز نماگرهای کارایی، حاشیه سود بانکی، برابری فرصت، تسهیلات غیررانتی، امهال معسر، توازن منطقه‌ای تسهیلات، کارمزد عادلانه، تخصیص تسهیلات تکلیفی، تأمین مالی طیب، پرداخت به موقع تسهیلات، و تخصیص قرض‌الحسنه مطرح شده‌اند. شاخص پیشنهادی بانکداری اسلامی، میانگین ساده نماگرهای رعایت موازین فقهی و تحقق اهداف شریعت است.

کلیدواژه‌ها: بانکداری اسلامی، بانک اسلامی، شاخص، نماگر، مقاصد شریعت.

طبقه‌بندی JEL: E59، C43، P4.

مقدمه

امروزه بانکداری اسلامی به‌عنوان الگویی جایگزین برای بانکداری ربوی در نظریه و عمل مطرح می‌باشد. این الگو با طراحی سازوکاری متمایز برای تجهیز و تخصیص منابع پولی، توانسته است نه تنها در کشورهای اسلامی، بلکه در کشورهای غیراسلامی نیز به موفقیت‌های زیادی دست یابد. با این وجود، این نهاد اسلامی رو به رشد با چالش‌های نظری و عملی زیادی مواجه می‌باشد. یکی از چالش‌های نظری بانکداری اسلامی، تعیین مرز میان بانکداری اسلامی و بانکداری متعارف و ارائه شاخص‌های سنجشیِ میزان موفقیت این نهاد نوظهور است. سؤال اساسی این است که با چه شاخص‌هایی می‌توان عملکرد بانکداری اسلامی را مورد سنجش قرار داد؟ در نظام بانکی متعارف، شاخص‌های متعددی ازجمله شاخص‌های کارایی و کفایت سرمایه این نقش را ایفا می‌کنند.

این مقاله با توجه به نقاط تمایز بانکداری متعارف و اسلامی، در تلاش است شاخصی ترکیبی برای سنجش عملکرد بانک‌های اسلامی ارائه دهد. این شاخص در چارچوب الگوهای موجود بانکداری اسلامی و به‌ویژه الگوی بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ارائه می‌شود. هرچند بهبود این شاخص در مواردی، نیازمند اصلاح ساختاری در الگوهای فعلی بانکداری اسلامی است، اما مبانی بحث بر پذیرش اجمالی ساختار و پیشنهاد اصلاحاتی برای بهبود وضعیت آن است. روش تحقیق، به‌طور عمده تحلیلی و کتابخانه‌ای است. همچنین مطالعات زمینه‌ای و میدانی برای کمی‌کردن شاخص از طریق نماگرهای آن، مورد استفاده قرار می‌گیرد.

پیشینه تحقیق

علی‌رغم گسترش ادبیات نظری و تجربی در زمینه بانکداری اسلامی، مطالعات اندکی در زمینه شاخص‌های ارزیابی بانک‌های اسلامی صورت گرفته است. به‌طور کلی، بررسی‌های مرتبط با شاخص بانکداری اسلامی را می‌توان در قالب ارائه شاخص بانکداری اسلامی و تطبیق شاخص‌های متعارف بانکداری بر بانک‌های اسلامی دسته‌بندی کرد. در زمینه ارائه شاخص بانکداری اسلامی، تحقیقات اندکی صورت گرفته است. برخی از این مطالعات که با استفاده از روش توصیفی ـ تحلیلی صورت گرفته، عبارتند از:

محققنیا (۱۳۹۰)، برای اندازه‌گیری وجود ربا در نظام بانکی، به موارد حیله‌های ربوی در قراردادهای بانکی توجه کرده، ترکیب موزون «نسبت ارزش قراردادهای ربوی» و «نسبت سود حاصل از ربا» را به‌عنوان شاخص ربا معرفی کرده است.

موسویان و ابراهیمی (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان ***شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی***، به ارائه شاخص‌هایی کمی برای سنجش دو معیار عدالت و رشد اقتصادی پرداخته‌اند. در این مقاله، شاخص‌هایی از قبیل نسبت سود سپرده‌ها و تسهیلات به نرخ سود بازار، نسبت متوسط سود سپرده‌ها و تسهیلات به تورم، نسبت سرمایه‌گذاری از طریق اعتبارات بانکی در بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات)، به تولید سالانه برای سنجش میزان همسویی بانکداری ایران با معیارهای عدالت و رشد اقتصادی پیشنهاد شده است.

اصولی و اسدی (۱۳۹۱)، ضمن آسیب‌شناسی نظام بانکداری در جمهوری اسلامی ایران، شاخص‌هایی برای سنجش عدالت توزیعی، صوری شدن قراردادها، تنوع خدمات بانکی، تخصیص واقعی تسهیلات، کاهش تأخیر تادیه و پرداخت سود قطعی پیشنهاد کرده‌اند.

قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۱)، چهار گروه شاخص ارزیابی بانکداری اسلامی، در قالب شاخص‌های ارزیابی و نظارت، تجهیز منابع، تخصیص منابع و اخلاق اسلامی و هیجده شاخص فرعی پیشنهاد کرده‌اند. شاخص‌های فرعی پیشنهادی شامل مواردی همچون تشکیل کمیته تخصصی بانکداری اسلامی، تشکیل ادارهٔ نظارت بر طرح‌ها، ارزیابی اعتباری مشتریان، نسبت مطالبات به مصارف، محاسبهٔ سود قطعی سپرده‌ها در پایان سال، رعایت سقف‌های تعیین‌شده در بخش‌های مختلف اقتصادی، نسبت پرداخت تسهیلات در قالب عقود مشارکتی، به کل تسهیلات پرداختی، مشتری‌مداری، آموزش بانکداری اسلامی و میزان استمهال صورت گرفته می‌باشد.

یزدانی و کاظمی‌نژاد (۱۳۹۱)، شاخص‌هایی برای سنجش عملکرد بانکداری اسلامی در زمینه‌های سپرده‌های بانکی، تسهیلات بانکی، حسابدرای عملیات بانکی، و فرایندهای داخلی بانک پیشنهاد می‌کنند.

حمید و همکاران (۲۰۰٤)، شاخص اسلامی «افشا» و «عملکرد» را برای ارزیابی بانک‌های اسلامی پیشنهاد می‌کنند. شاخص اسلامی «افشا»، که به سه زیر شاخص تطبیق با قوانین شریعت، حاکمیت شرکتی و مسئولیت‌های اجتماعی تقسیم می‌شود، افشاکننده اهداف، مأموریت و چشم‌انداز بانک برای سهامداران است. شاخص‌های افشا با روش باینری، با اختصاص عدد صفر یا یک طراحی شده‌اند. شاخص اسلامی عملکرد نیز مشتمل بر شاخص‌هایی همچون نرخ سهم سود، نرخ عملکرد زکات، نرخ سرمایه‌گذاری اسلامی و نرخ درآمد اسلامی می‌باشد.

آنتونیو و همکاران (۲۰۱۲)، شاخص مقاصد شریعت را برای ارزیابی عملکرد بانک‌های اسلامی پیشنهاد کرده‌اند. شاخص پیشنهادی، مشتمل بر شاخص‌های آموزش، عدالت و منافع عمومی است. هریک از این شاخص‌ها، مشتمل بر مجموعه‌ای از نسبت‌ها است.

صادق‌زاده (۱۳۹۱)، سنجش مؤلفه‌های اجرای عدالت، رعایت تحریم اکل مال به باطل، رعایت ممنوعیت ضرر و ضرار، التزام به ممنوعیت ربا، گرایش به تنوع در عقود اسلامی برای تأمین مالی متقاضیان تسهیلات، گرایش به تنوع سپرده‌ها برای جلب رضایت سپرده‌گذاران و ترویج معارف اسلامی را برای ارزیابی بانک‌های اسلامی پیشنهاد می‌کند. سنجش این مؤلفه‌ها، با استفاده از پرسش‌نامه ۱۵ سؤالی صورت می‌گیرد.

نظرپور و همکاران (۱۳۹۰، ۱۳۹۳ الف و ۱۳۹۳ ب)، ضمن معرفی شاخص‌های ربا، غرر و قرارداد صوری، آن را در شعب بانک تجارت مشهد مورد سنجش قرار داده‌اند.

گروه دوم پژوهش‌های مرتبط با شاخص بانکداری اسلامی، ناظر به مطالعاتی است که در آن شاخص‌های متعارف بانکداری با تغییراتی چند در مورد بانک‌های اسلامی مطرح و محاسبه شده است. عمده این مطالعات، به بررسی کارایی بانک‌های اسلامی، با استفاده از روش‌هایی همچون مدل تحلیل پوششی داده‌ها اختصاص دارد (ر.ک: افشاری کاظمی و همکاران، ۱۳۸۵؛ ابدالی و همکاران، ۱۳۸۸). برخی محققان نیز میزان سلامت و ثبات بانک‌های اسلامی را با استفاده از نسبت‌های مالی و متغیرهای اقتصادی، بخصوص معیارهای مطرح شده بیانیهٔ سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (۱۳۸۰) مورد بررسی قرار داده‌اند (ر.ک: ثقفی و سیف، ۱۳۸٤؛ صادقی و همکاران، ۱۳۸۹). از سوی دیگر، برخی محققان میزان رضامندی مشتری در بانکداری اسلامی را با استفاده از مؤلفه‌هایی همچون عدم‌انتظار بیش از حد مشتری و راضی بودن از خدمات ارائه شده، محاسبه کرده‌اند (ر.ک: اوغلی و اخلاصی، ۱۳۸۷).

این مقاله تلاش دارد برای ارتقاء ادبیات موجود، شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی پیشنهاد نماید. نوآوری این مقاله را می‌توان در زمینه‌هایی چون استخراج ابعاد و مؤلفه‌های بانکداری اسلامی با توجه به اهداف و اصول حاکم بر بانکداری اسلامی دانست.

روش تدوین شاخص بانکداری اسلامی

روش‌های متفاوتی برای تدوین شاخص معرفی شده است. از جمله، می‌توان بین دو روش زیر تفکیک نمود:

۱. روش شاخص‌های ترکیبی سازمان توسعه همکاری‌های اقتصادی (OECD) و کمیسیون اروپا (JRC): در این روش بین مفهوم (Concept)، ابعاد (Dimentions)، اهداف (Objectives)، نماگر (Individual Indicator)، متغیر (Variable) و شاخص (Composite indicator or Index) تفکیک شده است. برای

نمونه، در شاخص پایداری، بین چهار بعد اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و صنعتی تفکیک شده است. در بُعد اقتصادی و زیست‌محیطی، به ترتیب دو هدف بیشینه‌سازی تولید ناخالص داخلی و کمینه کردن خروج گازهای CO_2 در نظر گرفته شده است. برای سنجش بیشینه‌سازی رشد اقتصادی، نماگر عملکرد تحقیق و توسعه (R&D) معرفی شده است. محاسبه آن نیازمند داشتن متغیری همچون تعداد اختراعات، به ازای هر یک میلیون شهروند است. بالاخره، شاخص از ترکیب نماگرها به‌دست می‌آید که میزان تحقق اهداف در هر بُعد را اندازه‌گیری می‌کند (اوای سی دی و جی آرسی، ۲۰۰۸، ص ۵۱).

۲. روش شاخص ترکیبی سیکارن: این روش توسط *اما سیکارن* (۲۰۰۳) در کتاب ***روش‌های تحقیق در تجارت*** معرفی شده است. در این روش، برای اینکه بتوان مفهومی را اندازه‌گیری نمود، باید با ارائه تعریف عملیاتی از مفهوم مورد سنجش، ابعاد (جنبه‌های قابل مشاهده) و مؤلفه‌های (جنبه‌های قابل اندازه‌گیری) آن را استخراج نمود و زمینه معرفی نماگرها و شاخص را فراهم کرد. بر اساس این روش، که در این مقاله مورد استفاده قرار گرفته، مراحل زیر طی می‌شود:

۱. انتخاب مفهوم: مفهوم ناظر به پدیده‌ای است که سنجش وضعیت آن در ابعاد مختلف مورد نظر است. در این تحقیق، مفهوم مورد بررسی، بانکداری اسلامی است.

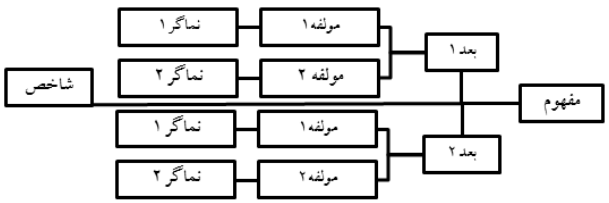
۲. تعیین ابعاد: جنبه‌های قابل مشاهده مفهوم را ابعاد آن گویند. در این تحقیق، میان دو بعد رعایت موازین فقهی و تحقق مقاصد شریعت در بانکداری اسلامی تفکیک شده است.

۳. استخراج مؤلفه‌ها: جنبه‌های قابل اندازه‌گیری ابعاد را «مؤلفه» می‌نامند. برای نمونه، ارزش قراردادهای تأمین مالی صوری، مقوله‌ای کمی و قابل سنجش است که می‌تواند وجود یا عدم ربا در تأمین مالی را اندازه‌گیری نماید.

٤. طراحی نماگرها: نماگر به‌عنوان ابزار سنجش مؤلفه‌ها استفاده می‌شود. برای نمونه، نماگر قرارداد واقعی میزان حذف ربا در تأمین مالی را اندازه‌گیری می‌نماید.

۵. تدوین شاخص: از ترکیب نماگرها با استفاده از میانگین‌گیری شاخص به‌دست می‌آید.

شکل ۱: مراحل پنج‌گانه تدوین شاخص ترکیبی

بانکداری اسلامی به‌عنوان مفهوم مورد سنجش

در فضای مطالعات بانکداری با نگرش اسلامی، مفاهیم زیر قابل سنجش برای تدوین شاخص می‌باشند.

۱. بانکداری بدون ربا: این مفهوم به حذف ربا به‌عنوان یکی از ویژگی‌های اساسی بانکداری اسلامی اشاره دارد. *شهید صدر* این عنوان را برای کتاب خود برگزید و نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران نیز «نظام بانکداری بدون ربا» نامیده شده است.

۲. بانکداری متکی بر مشارکت در سود و زیان: این عبارت در برخی آثار اولیه بانکداری اسلامی برای اثبات تمایز نظام بانکی ربوی و اسلامی در مقوله مشارکت در سود و زیان استفاده شده است. این عنوان، به‌طور عمده در مقالات منتشر شده به زبان انگلیسی توسط محققانی همچون *رفیق‌خان* (۱۹۸۳) و *فهیم‌خان* (۱۹۹۲) استفاده شده است.

۳. بانکداری اسلامی: واژه فراگیر بانکداری اسلامی، ناظر به نظام بانکی است که در آن، علاوه بر رعایت موازین فقهی، اهداف و آرمان‌های نظام مالی اسلامی مورد توجه قرار می‌گیرد. این واژه، توسط برخی محققان از جمله *خان* و *میرآخور* (۱۹۸۷) استفاده شده است.

در مقام مقایسه، دو مفهوم اول و دوم، به ابعادی از نهاد مالی مطلوب برای تجهیز و تخصیص منابع و تسهیل در پرداخت‌ها در رویکرد اسلامی اشاره دارند. در مقابل، مفهوم بانکداری اسلامی، مفهومی عام است که علاوه بر شمول ابعادی همچون فقدان ربا، و مشارکت در سود و زیان، سایر ابعاد نظام بانکی مطلوب در اسلام را نیز دربر می‌گیرد. در این مقاله، مفهوم بانکداری اسلامی، به‌عنوان مفهوم مورد نظر برای شاخص‌سازی انتخاب شده است.

تعریف عملیاتی بانکداری اسلامی

محققان بانکداری اسلامی، به صراحت و یا ضمنی، تعاریف متفاوتی از بانکداری اسلامی ارائه داده‌اند که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود:

از نظر *منور اقبال*و همکاران، (۱۳۷۸)، بانکداری اسلامی روشی کارآمد در واسطه‌گری مالی است که بر اساس آن، بانک اسلامی خدمات بانکی را بدون دریافت بهره و با استفاده از روش‌های جایگزین اسلامی ارائه می‌کند. بر اساس این دیدگاه، بانک اسلامی نقش واسطه‌گری خود را با استفاده از الگوی مضاربه مشترک و یا وکالت ایفا می‌کند.

موسویان (۱۳۷۸) معتقد است: بانکداری اسلامی می‌بایست دارای ویژگی‌هایی چون انطباق

ظاهری با فقه اسلامی، حذف ربا و بهره، کارایی در فعالیت‌های بانکی از جمله، تأمین سرمایه برای بخش‌های مختلف اقتصادی، قابلیت لازم برای اعمال سیاست‌های پولی و کمک به تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام باشد.

به نظر *میرمعزی* (۱۳۸٤)، تجهیز و تخصیص منابع در بانکداری اسلامی، باید بر اساس الگوی مشارکت در سود و زیان (PLS) صورت گیرد.

حسین‌زاده بحرینی (۱۳۸۸)، با تفکیک میان بانکداری اسلامی در نظریه و عمل، معتقد است: در مقام نظریه، بانکداری اسلامی با ویژگی‌هایی همچون تأمین مالی به روش مشارکت در سود و زیان (PLS)، عدم ارائه قرض ربوی و التزام به پرهیز کامل از نگهداری دارایی‌های دارای بازده ثابت شناخته می‌شود. ولی در مقام عمل، بانکداری اسلامی به شیوه اعطای وام در مقابل دریافت بازده ثابت (SRF: fixed return scheme) روی آورده، از شیوه‌های «خرید و فروش اقساطی» و «اجاره به شرط تملیک»، «انتشار اوراق صکوک» و مانند آن استفاده می‌کند. تنها تفاوت این شیوه‌ها با «قرض ربوی»، قالب حقوقی آن است. تفاوت ماهوی میان این‌گونه معاملات و وام‌دهی، مبتنی بر بهره از منظر تأثیرات خارجی و اقتصادی آن وجود ندارد.

چپرا (۱۹۸۵) معتقد است، بانکداری اسلامی فقط نظام بانکی بدون ربا نیست که با حذف ربا از نظام بانکداری ربوی حاصل شود، بلکه نظامی است که افزون بر عدم تحقق ربا در آن، قادر است در جهت اهداف نظام اقتصادی اسلام حرکت کند.

موسویان (۱۳۹۱)، بانکداری اسلامی را دارای پنج ویژگی می‌داند: ۱. حذف ربا از نظام بانکی و انجام قراردادها بر اساس موازین عقود اسلامی؛ ۲. توزیع عادلانه تسهیلات بین بخش‌ها و اقشار مختلف جامعه؛ ۳. تعیین عادلانه نرخ سود؛ ٤. شفافیت معاملات بانکی؛ ۵. رعایت اخلاق بانکداری. وی همچنین بر ضرورت وجود نظارت شرعی در بانکداری اسلامی تأکید می‌کند.

شهید صدر (۱٤۲۹ الف و ب)، در کتاب‌های خود از هر دو مفهوم بانک بدون ربا و بانک اسلامی استفاده می‌کند، بدون اینکه برداشتی متفاوت از آنها ارائه دهد. با این وجود، ایشان بین دو الگو از بانک اسلامی تفکیک می‌کند.

۱. بانک اسلامی در نظام غیراسلامی: شکلی از بانک اسلامی است که در چارچوب یک نظام اجتماعی غیراسلامی و با فرض وجود بانک‌ها و مؤسسه‌های ربوی فعالیت می‌کند. در این حالت، تنها تعارض بانک با احکام شرعی اسلام و قانون مدنی در فقه اسلامی برطرف می‌شود. در چنین بانکی، قرض ربوی وجود ندارد. چنین بانکی نمی‌تواند تعارض موجود بین

بانک متعارف و اصول پایه‌ای اقتصاد اسلامی در توزیع ثروت و سرمایه‌گذاری را حل کند (صدر، ۱٤۲۹ب، ص ۲۰۳ـ۲۰٤).

شهید صدر، برای بانک اسلامی در این حالت، سه ویژگی را مطرح می‌کند: الف. بانک طراحی شده با احکام شرعی اسلام مخالفت نداشته باشد؛ ب. بانک به‌عنوان یک مؤسسه تجاری دنبال‌کننده سود، بتواند فعالیت کند؛ و ج. بانک بتواند علاوه بر سودآوری، نقش خود را در تجهیز منابع سرگردان و تخصیص آن و کمک به توسعه و پیشرفت جامعه ایفا نماید (صدر، ۱٤۲۹ الف، ص ۲۱ – ۲۲).

۲. بانک اسلامی در جامعهٔ کاملاً اسلامی: بانک بدون ربایی است که در جامعه‌ای اجرا می‌شود که در آن، تمامی دستورهای اسلامی اجرا می‌شود. در این حالت، بانک اسلامی علاوه بر تلاش برای خلاص شدن از معاملات غیرمشروع همچون قرض ربوی، درصدد تحقق اهدافی که مکتب اقتصادی اسلام از تحریم معاملات غیرمشروع دنبال می‌کند، نیز می‌باشد (صدر، ۱٤۲۹ب، ص ۲۰۳ـ۲۰٤).

با توجه به تصویری که *شهید صدر* از بانک اسلامی مطلوب ارائه می‌کند، بانک اسلامی در مطلوب‌ترین شکل خود، دو هدف عمده را دنبال می‌کند: رهایی از شیوه‌های مبادلاتی غیرمشروع مانند قرض ربوی و تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام، اهدافی که اسلام با تحریم برخی از شیوه‌های معاملاتی دنبال می‌کند. *شهید صدر* از این اهداف با عنوان پایه‌ها یا اصول اقتصاد اسلامی و جهت‌گیری عمومی آن، در توزیع ثروت و به‌کارگیری آن یاد می‌کند. وی در کتاب ***البنک اللاربوی فی الاسلام***، توازن اجتماعی و عدالت در توزیع را از جمله این اهداف قلمداد می‌کند (صدر، ۱٤۲۹ الف، ص ۱۸).

با توجه به تعاریف ارائه شده از سوی محققان مسلمان، و بخصوص تعریف *شهید صدر*، بانکداری اسلامی را می‌توان اینگونه تعریف کرد: «بانکداری اسلامی نهادی است که در آن تجهیز و تخصیص منابع و ارائه خدمات بانکی، بر اساس ضوابط فقهی اسلام و در راستای تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام (مقاصد شریعت در نظام اقتصادی) صورت می‌گیرد».

ابعاد بانکداری اسلامی

گام دوم در تدوین شاخص، استخراج ابعاد مفهوم بانکداری اسلامی بر ارائه تعریف عملیاتی است. در تعریف پیشنهادی، دو بُعد اساسی رعایت ضوابط شرعی و تحقق اهداف نظام بانکی مورد توجه قرار گرفته است.

الف. رعایت ضوابط فقهی

رعایت ضوابط فقهی در حوزه فعالیت‌های بانکی، یکی از مهم‌ترین ابعاد بانکداری اسلامی است. ضوابط فقهی در مفهوم عام خود، شامل مواردی چون حذف ربا، فقدان قراردادهای غرری و ضرری می‌شود.

ب. تحقق اهداف نظام بانکی اسلامی

میزان موفقیت نظام بانکی در تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام، به صورت عام و نظام مالی اسلام به صورت خاص، دومین بُعد بانکداری اسلامی است. تعیین اهداف شریعت در نظام اقتصادی و مالی و موجه ساختن آن، نیازمند بررسی حجیت تمسک به مقاصد شریعت است. *شهید صدر* با ابداع روش کشفی، که به نظر *آیت‌الله تسخیری* (۱۳۸۸) نوعی گرایش مقاصدی در روند استنباط فقهی است، بر این نکته تأکید دارد که نظام‌سازی و به تبع، ارزیابی نظام‌های اقتصادی نیازمند استنباط گزاره‌های مکتبی به‌عنوان زیربنای احکام شرعی است.

بر اساس دیدگاه *شهید صدر*، که ملاک این تحقیق می‌باشد، «برای کشف یک مکتب، تنها ارائه احکام جزیی کافی نیست، حتماً باید هریک از این احکام را به‌عنوان جزیی از کل و جنبه‌ای از سامانه کلی و به هم پیوسته بررسی نمود تا قاعده عام نهفته در کل مجموعه از آن نتیجه‌گیری گردد» (ر.ک: صدر، ۱۴۰۰ ق، ص۳۸۸ـ۳۹۲). در روش کشفی *شهید صدر*، تجمیع روبناهای شرعی (فتاوا) و مفاهیم اسلامی (مبانی فکری)، می‌تواند به استخراج گزاره‌های مکتبی ناظر به اصول کلی شرعی و اهداف شرع کمک می‌کند. این روش را می‌توان به صورت مستقیم نیز برای تجمیع ادله و مفاهیم استفاده کرد. *شهید صدر*، با استفاده از همین روش، عدالت و توازن را به‌عنوان اهداف نظام اقتصادی اسلام معرفی می‌کند (همو، ۱۴۲۹ الف، ص ۱۸).

حجیت روش کشفی *شهید صدر* را می‌توان با توجه به دلایلی چون حجیت دلالت التزامی، حجیت ظهور مجموعی، و انسداد باب علم اثبات نمود (نظری و خطیبی، ۱۳۹۲). استفاده از منطق استقرای *شهید صدر* نیز می‌تواند حجیت این روش را تقویت کند (قاسمی، ۱۳۹۳).

مؤلفه‌های بانکداری اسلامی

مؤلفه‌های رعایت ضوابط فقهی بانکداری اسلامی

در میان ضوابط فقهی بانکداری اسلامی، برخی موازین همچون فقدان ربا، غرر و ضرر ضوابط عام و برخی مقررات همانند رعایت ضوابط سلف، به صورت مصداقی جریان می‌یابند. این دو دسته از موازین را به ترتیب، ضوابط عمومی و خاص بانکداری اسلامی می‌نامیم.

ضوابط فقهی عمومی بانکداری اسلامی

۱. **فقدان ربا:** به مقتضای آیات «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا» (بقره: ۲۷۵)؛ و روایات (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۷۴)، حذف ربا محوری‌ترین ضابطه فقهی در بانکداری اسلامی است. فقدان ربا در فعالیت‌های

بانکی، به‌معنای نفی هرگونه سود تضمین‌شده قطعی در تجهیز و تخصیص منابع است؛ به‌گونه‌ای که پرداخت سود به سپرده‌های جاری و قرض‌الحسنه و پرداخت سود قطعی و مطمئن به سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دریافت مازاد مشروط در قالب قرض حرام است. بنا بر دیدگاه امام خمینی‌ﷺ هرگونه حیله ربا نیز در حکم ربا بوده و حرام است (موسوی خمینی، ۱۳٦٦، ج ۵، ص۳۵۲).

۲. فقدان جهالت و غرر: ممنوعیت جهالت و غرر در قراردادها، به اقتضای قاعده تبعیت عقد از قصد (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص۱٦۲)، حدیث نبوی نهی از بیع غرری (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ٤٤۸)، و اجماع فقها (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص ۸۳)، از قواعد فقهی شریعت اسلام است. به اقتضای قاعده تبعیت عقد از قصد، عدم آگاهی مشتریان بانکی از مفاد قرارداد موجب بطلان آن می‌شود (آهنگران، ۱۳۹۲). واژه عربی «غرر» به‌معنای ریسک، نااطمینانی و خطر است. در بیان فقها، مفهوم غرر به معنای ۱) نااطمینانی؛ ۲) فریب و خدعه؛ ۳) جهالت آمده است. از جمله لوازم فقدان جهالت و غرر در بانکداری اسلامی، آگاهی طرفین قراردادهای بانکی از مفاد آن، عدم ابهام در قرارداد و عدم ارائه اطلاعات نادرست است. جهالت و غرر در نظام بانکی، عمدتاً ناظر به وجود ابهام یا جهالت نسبت به ارکان، عناصر، شرایط و جزییات قراردادهای بانکی است (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۰).

۳. فقدان ضرر و اکل مال به باطل: اکل مال به باطل به مقتضای آیهٔ ۱٦۱ سوره نساء «وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ» حرام است. مصداق عمده اکل مال به باطل در نظام بانکی، بروز فساد مالی است. فساد مالی زمانی اتفاق می‌افتد که افراد قوانین و مقررات بانکی را برای تأمین منافع و سود شخصی زیر پا می‌گذارند (محمودی، ۱۳۸۲). سوءاستفاده از امکانات و خدمات بانکی، ارتشاء، اختلاس و پول‌شویی به‌عنوان عمده‌ترین مصادیق فساد مالی، به اقتضای قاعده منع ضرر و اکل مال به باطل از نظر شرع ممنوع است. قاعده نفی ضرر مستند به مقتضای برخی آیات قرآن (بقره: ۲۳۱ و ۲۳۳ و ۲۸۱)، روایات و دلیل عقل است. برخی فقها، آن را از مسلمات قواعد فقهی دانسته‌اند (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۲۵۲). این قاعده وارد کردن ضرر به جان، آبرو، و اموال دیگران را ممنوع می‌شمارد. ضرر در معاملات بانکی نیز زمانی رخ می‌دهد که یکی از ذی‌نفعان در نظام بانکی به ناحق متحمل خسارت شود.

ضوابط فقهی خاص بانکداری اسلامی

رعایت فقه قراردادها: استفاده از قرادادهای متنوع در بانکداری اسلامی همچون مضاربه، مشارکت، سلف، و جعاله، مستلزم رعایت ضوابط فقهی هرکدام است (صدر، ۱۴۲۹ق (الف)، ص ۹؛ موسویان،

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱۳۹۱). برای نمونه، یکی از شرایط قرارداد سلف، پرداخت قیمت کالا در هنگام معامله است که رعایت آن در قراردادهای سلف الزامی است.

ب. تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام در بخش بانکی (مقاصد شریعت)

در قانون عملیات بانکداری بدون ربا جمهوری اسلامی ایران، پنج هدف زیر برای نظام بانکی بدون ربا در نظر گرفته شده است:

۱. استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به‌منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد اقتصاد کشور؛

۲. فعالیت در جهت تحقق اهداف و سیاست‌ها و برنامه‌های دولت جمهوری اسلامی، با ابزارهای پولی و اعتباری؛

۳. ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش تعاون عمومی و قرض از طریق جذب و جلب وجوه آزاد و اندوخته‌ها و پس‌اندازها و سپرده‌ها و بسیج و تجهیز آنها برای تأمین شرایط و امکانات و کار و سرمایه؛

٤. حفظ ارزش پول و ایجاد تعادل در موازنهٔ پرداخت‌ها و تسهیل مبادلات بازرگانی؛

۵. تسهیل در امور پرداخت‌ها و دریافت‌ها و مبادلات و معاملات (قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱).

در قوانین بانک‌های اسلامی، از جمله بانک اسلامی اردن نیز به اهداف و وظایفی چون تجهیز و تخصیص غیرربوی منابع، ارائه خدمات غیرربوی با اولویت احیای تکافل اجتماعی، و ارائه خدمات اجتماعی اشاره شده است (توکلی، ۱۳۷۹، ص ۷۳ـ۷٦). با توجه به قانون عملیات بانکی بدون ربا، مفاد قوانین بانک‌های اسلامی و همچنین تحلیلی که از *شهید صدر* در زمینه تمایز بانکداری بدون ربا و اسلامی بیان شد، موارد زیر را می‌توان به‌عنوان مهم‌ترین اهداف بانکداری اسلامی قلمداد کرد:

۱. **کارایی:** این معیار ناظر به تجهیز و تخصیص منابع با کمترین هزینه ممکن و پرهیز از اسراف منابع است. اهمیت کارایی در فعالیت‌های بانکداری اسلامی را می‌توان با توجه به تأکید اسلام بر مطلوبیت رعایت قوام در به‌کارگیری اموال «وَ لا تُؤْتُوا السُّفَهاءَ أَمْوالَكُمُ الَّتي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِياماً» (نساء: ۵) و حرمت اسراف و هدر دادن منابع «وَلا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفينَ» (انعام: ٤۲؛ فرقان: ٤۷) مطرح نمود.

۲. **همگرایی بخش بانکی و حقیقی:** این هدف لازمهٔ واسطه‌گری فعال بانک اسلامی و مشارکت سرمایه در سود و زیان (ریسک‌پذیری سرمایه) است (سویلم، ۱۳۸۰؛ نظری، ۱۳۸۷). رعایت این هدف، که در قالب ایده مشارکت در سود و زیان ارائه شده، نه تنها به تحقق عدالت در بانکداری اسلامی

کمک می‌کند، بلکه مانع از بروز دوره‌های تجاری می‌شود. این مؤلفه را می‌توان با استفاده از روش کشفی *شهید صدر* با استفاده از روایات ناظر به بطلان ربح مالایضمن (حرعاملی، ۱٤۰۹ق، ج ۱۸، ص ۳۸)، و قاعده الخراج بالضمان (نوری، ۱٤۰۸ق، ج ۱۳، ص۳۰۲)، احکامی همچون امین‌بودن عامل مضاربه و همچنین ترغیب عقود مضاربه (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۱۲۲) و ساختار مشارکت (موسویان، ۱۳۷۸)، استنباط کرد (ر.ک: صدر، بی‌تا، ص ۲۰۲ـ۲۰٤، هاشمی‌شاهرودی، ۱٤۱۸ق).

۳. **عدالت:** رعایت عدالت در تجهیز و تخصیص منابع، یکی از اصول قطعی حاکم بر فعالیت‌های بانک‌های اسلامی است. رعایت حقوق متقابل سپرده‌گذاران، گیرندگان تسهیلات سهام‌داران بانک و سایر ذی‌نفعان در سه رویکرد مبدأ محور، فرایندمحور و نتیجه‌محور، از اقتضائات عدالت بانکی است (حسینی، ۱۳۸۷؛ عیوضلو، ۱۳۸٤، ص ۸٦). از جمله مهم‌ترین لوازم عدالت در نظام بانکی، برابری فرصت‌ها در دسترسی به خدمات بانکی، تخصیص بهینه منابع و توزیع عادلانه عواید بانکی، رانتی نبودن اعطای تسهیلات و توازن منطقه‌ای توزیع تسهیلات است.

٤. **ایفای مسئولیت اجتماعی:** بانک اسلامی، علاوه بر اینکه نسبت به ذی‌نفعان مسئول است، مسئولیت‌هایی نیز نسبت به جامعه دارد. مسئولیت اجتماعی بانک اسلامی می‌تواند در قالب الزامات زیست‌محیطی و اجتماعی تأمین مالی و همچنین تسهیلات تکلیفی منعکس شود.

۵. **تکریم مشتری:** رعایت کرامت مشتریان، یکی از ضوابط اخلاقی تجارت اسلامی است (ر.ک: پناهی بروجردی، ۱۳۹۰). تکریم مشتری در نظام بانکی، با اموری همچون سهولت دریافت خدمات بانکی، و مهلت دادن به بدهکاران غیر مماطل مرتبط است.

٦. **ترویج قرض‌الحسنه:** با توجه به مؤلفه‌های ارزشی بانکداری اسلامی، ترویج قرض‌الحسنه یکی از رسالت‌های اخلاقی بانک‌های اسلامی است. این امر، ناشی از تأکید زیاد اسلام بر احسان و نیکوکاری است که علاوه بر سطح فردی به سطح سازمانی نیز تسری می‌یابد (ر.ک: توکلی، ۱۳۸۸، ص ۷ـ۳۱). افزون بر این، ترویج سنت قرض‌الحسنه در آیات و روایات پرشماری مورد اشاره قرار گرفته است (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۱؛ کمیجانی و هادوی‌نیا، ۱۳۷۷؛ توکلی، ۱۳۹۲، ص ۲۱۲).

لازم به یادآوری است: ۱. ارائه مؤلفه‌های فوق، به مفهوم حصر آن در این موارد نیست و پژوهش‌های آتی می‌تواند موارد دیگری بدان بیفزاید؛ ۲. هرچند برخی از ابعاد پیشنهادی بانکداری اسلامی، شباهت‌هایی با استانداردهای بانکداری متعارف دارند، در برخی جهات متمایزاند. برای نمونه، مفهوم کارایی در بانکداری اسلامی با توجه به اقتضائات خاص بانک اسلامی در زمینه نهاده‌ها و ستاده‌ها باز تعریف می‌شود؛ ۳) تحقق ابعاد و مؤلفه‌های بانکداری اسلامی، مقوله‌ای تشکیکی است. ازاین‌رو،

هرچند بروز مشکل در تحقق یک مؤلفه، بانکداری اسلامی را از حرکت به سمت وضعیت مطلوب باز می‌دارد، ولی الزاماً صدق عنوان بانکداری اسلامی را مخدوش نمی‌کند.

نماگرهای بانکداری اسلامی

برای سنجش ابعاد و مؤلفه‌های بانکداری اسلامی، نماگرهای زیر پیشنهاد می‌شود.

نماگر قرارداد واقعی

نماگر ذیل حذف ربا در تخصیص منابع در بانک اسلامی را اندازه‌گیری می‌کند:

نماگر قرارداد واقعی= ۱- (ارزش قراردادهای صوری منتهی به ربا/ ارزش کل قراردادهای تأمین مالی)

قرارداد صوری منتهی به ربا، قرارداد تأمین مالی است که در آن به اقتضای قرارداد عمل نمی‌شود و این امر موجب ربوی شدن قرارداد می‌شود (ر.ک: محققنیا، ۱۳۹۰). در مواردی چون جعاله صوری، قرارداد به جای اینکه به قراردادی ربوی تبدیل شود، به قراردادی فاسد بدل می‌شود و گیرنده جعاله مالک وجوه نمی‌شود. ازاین‌رو، صورت کسر، قراردادهای صوری فاسد را شامل نمی‌شود.

نتایج مطالعه نظرپور و همکاران (۱۳۹۳الف)، حاکی از این است که نیمی از معاملات شعب بانک تجارت مشهد در سال‌های ۸۹ – ۱۳۸۸ صوری بوده است. نماگر مورد سنجش در این مطالعه، شامل تسهیلات صوری منتهی به ربا و غیرمنتهی به ربا بوده است.

نماگر اطلاعات بانکداری اسلامی

آشنایی کارمندان و مشتریان بانک‌ها با مفاهیم و مفاد قراردادهای بانکی را می‌توان برای سنجش میزان دوری از جهالت و غرر به‌کارگرفت. برای سنجش این مؤلفه، نماگر زیر پیشنهاد می‌شود:

درصد اطلاعات بانکداری اسلامی = نرخ آگاهی کارکنان و مشتریان بانکی از مفاهیم و مفاد قراردادهای بانکی

این نماگر با استفاده از نمونه‌گیری، میزان آگاهی کارکنان و مشتریان بانکی را از مفاهیم کلیدی بانکداری اسلامی و مفاد قراردادهای بانکی می‌سنجد. بر اساس پژوهش انجام شده توسط وزارت اقتصاد و دارایی، ۶۱٪ مراجعه‌کنندگان به بانک‌ها در جامعه نمونه، تفاوتی بین ربا و بهره قائل نبودند. در پژوهش یادشده، از رئیس تعدادی از شعب بانک‌ها پرسیده شد: کارمندان شما تا چه حدی با قانون عملیات بانکی بدون ربا آشنایی دارند؟ حاصل پاسخ آنها ۵۵/۸ درصد بود (مصباحی‌مقدم، ۱۳۸۳).

نماگر اطلاع از مفاد قرارداد

برای سنجش میزان غرر در تخصیص منابع بانکی، نماگر زیر پیشنهاد می‌شود:

نماگر اطلاع از مفاد قرارداد = ۱- (قراردادهای همراه با جهل نسبت به مفاد قرارداد/کل قراردادها)

جهل نسبت به مفاد قرارداد، شامل جهل نسبت ارکان، عناصر، شرایط و جزییات قراردادهای بانکی است که موجب بروز غرر می‌شود (نظرپور و همکارن، ۱۳۹۰).

نتایج مطالعه *نظرپور* و همکارن (۱۳۹۰)، نشان می‌دهد که نیمی از معاملات شعب بانک تجارت مشهد در سال‌های ۸۹ – ۱۳۸۸ غرری بوده است.

نماگر سلامت بانکی

نماگر سلامت بانکی برای سنجش رعایت اصل عدم اکل مال به باطل در نظام بانکی پیشنهاد شده است.

نماگر سلامت بانکی = ارزش تأمین مالی عاری از فساد / ارزش کل تأمین مالی‌ها

این نماگر، درصد گردش مالی عاری از فساد بانکی را اندازه‌گیری می‌کند. فساد بانکی مشتمل بر تخلفاتی پول‌شویی، اختلاس و همچنین تخلف فاسدکننده قراردادهای بانکی می‌شود. برای سنجش میزان سلامت نظام بانکی، می‌توان از معیارهای دیگری نیز به شرح زیر استفاده کرد که به دلیل سهولت در تدوین شاخص نهایی از آنها صرف نظر می‌کنیم:

ـ نسبت ارزش ریالی پرونده‌های تخلف بانکی به ارزش کل پرونده‌های تخلف مالی و اقتصادی مطرح شده در محاکم قضایی،

ـ نسبت تعداد متهمان بانکی دارای تخلفات مالی و اقتصادی به کل متهمان مالی و اقتصادی در محاکم قضایی.

نماگر تخصیص در زمینه قرارداد

برای سنجش میزان رعایت فقه قراردادهای بانکی در به‌کارگیری تسهیلات در زمینه تعیین شده، نماگر ذیل معرفی می‌شود:

نماگر تخصص دز زمینه قرارداد = ارزش تسهیلات به‌کاررفته در زمینه قرارداد / ارزش کل تسهیلات

نماگر مطالبات غیرمعوق

برای سنجش میزان رعایت فقه قراردادهای بانکی در بازپس‌دادن به موقع تسهیلات، نماگر زیر پیشنهاد می‌شود:

نماگر مطالبات غیرمعوق = ۱- (مانده مطالبات معوق / مانده کل مطالبات)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نماگر کارایی

«کارایی» به مفهوم بهره‌برداری صحیح از منابع، با استفاده از رابطه نهاده و ستاده یا فاصله عملکرد واقعی و ایده‌آل سنجیده می‌شود. برای سنجش حداکثر استفاده از منابع، یا تحمل حداقل هزینه، با توجه به فناوری موجود، از توابع تولید یا هزینه مرزی استفاده می‌شود (حسینی و سوری، ۱۳۸٦). بر این اساس، کارایی اقتصادی عبارت از: نسبت عملکرد واقعی به عملکرد بهینه (توابع مرزی یا هزینه مرزی) است (امامی میبدی، ۱۳۷۹، ص ۲۵).

ازآنجاکه سنجش رسیدن بانک به حداکثر امکانات بالقوه فنی از جهت نظری، عملی نیست، بهترین روش سنجش کارایی یک بانک، مقایسه آن با بهترین وضعیت مشاهده شده در صنعت بانکداری است. در این روش، کارایی هر بانک در مقایسه با سایر بانک‌ها، با استفاده از توابع مرزی، با استفاده از روش‌های ناپارمتری و پارمتری سنجیده می‌شود. در روش ناپارمتری، بیشتر از تحلیل فراگیر یا پوششی داده‌ها و در روش‌های پارمتری نیز از دو روش پارمتری قطعی آماری و پارمتری آماری استفاده می‌شود (حسینی و سوری، ۱۳۸٦).

با توجه به رواج استفاده از روش تحلیل پوشش داده‌ها در سنجش کارایی بانک‌ها، نماگر زیر برای سنجش کارایی پیشنهاد می‌شود.

نماگر کارایی = نسبت ستاده به نهاده بانک / نسبت ستاده به نهاد بانک معیار

در نماگر فوق، بانکِ معیار می‌تواند کاراترین بانک داخلی و یا کاراترین بانک اسلامی خارجی دارای شرایط مشابه باشد. تعیین نهاده‌ها و ستاده‌ها نیز مشروط به انتخاب یکی از دو رویکرد واسطه‌ای و تولیدی در بانکداری اسلامی است. در نگرش واسطه‌ای، سرمایه، نیروی کار و سپرده‌ها، به‌عنوان نهاده و ارزش تسهیلات اعطایی ستاده است. در روش تولیدی، نهاده‌های بانک شامل سرمایه، نیروی کار و نظایر آن است و شامل سپرده‌ها نمی‌شود. برخی معتقدند: روش واسطه‌ای، تناسب بیشتری با اصول و فلسفه بانکداری اسلامی دارد؛ زیرا بانک، وکیل یا امین سپرده‌گذاران است (حسینی و همکاران، ۱۳۸۸، ص۱٤۰). در مقابل، برخی معتقدند: چون بانک‌های اسلامی علاوه بر فعالیت‌های واسطه‌ای، فعالیت‌های مشارکتی نیز دارند، بهترین گزینه پذیرش رویکرد واسطه‌گری تعدیل‌یافته در محاسبه کارایی است که هر دو جنبه بانک را در نظر می‌گیرد (صدر و همکاران، ۱۳۸۵).

برای محاسبه نسبت پیشنهادی کارایی با اتخاذ رویکرد واسطه‌ای، پیشنهاد کبیر حسن (۲۰۰٦)، در تعریف نهاده‌ها و ستاده‌ها مناسب است. در این رویکرد، نهاده‌ها مشتمل بر سه قلم است: ۱. درصد هزینهٔ نیروی کار؛ ۲. درصد هزینهٔ سرمایه ثابت و؛ ۳. درصد هزینهٔ منابع مالی. ستانده‌ها نیز مشتمل بر

سه عنصر؛ ۱. ارزش تسهیلات مبتنی بر بدهی؛ ۲. ارزش دارایی‌های دارای عایدی؛ ۳. ارزش اقلام خارج از ترازنامه می‌شود (کبیر حسن، ۲۰۰٦). در تعریف کبیر حسن (۲۰۰٦) تسهیلات مبتنی بر بدهی تسهیلات مبادله‌ای، از جمله فروش اقساطی و مرابحه را مشتمل می‌شود. وی این تسهیلات را از دارایی‌های ناشی از تسهیلات مشارکتی جدا می‌کند و دومی را در زمره دارایی‌های عایدی‌زا به‌حساب می‌آورد. این تفکیک موجب می‌شود که او بتواند کارایی بانک‌های اسلامی را با کارایی بانک‌های متعارف مقایسه کند. روش او از روش استاندارد Bankscope (2002) اتخاذ شده است.

نماگر حاشیه سود علی الحساب

نماگر زیر، سنجش حذف ربا در تجهیز منابع و همچنین همگرایی بخش واقعی و بانکی را در حالت پرداخت سود علی‌الحساب اندازه‌گیری می‌نماید:

$$\text{نماگر حاشیه سود علی‌الحساب} = \left| \frac{\text{متوسط تغییرات نرخ سود قطعی}}{\text{متوسط تغییرات نرخ سود واقعی}} \right|$$

اگر متوسط تغییرات نرخ سود قطعی (نرخ سود علی‌الحساب منهای نرخ سود قطعی) و نرخ سود واقعی هم‌جهت نباشند، این حدس تقویت می‌شود که محاسبه سود قطعی به صورت واقعی صورت نمی‌گیرد. نسبت دادن برابری نرخ سود علی‌الحساب و قطعی به دقت بانک در تعیین سود علی‌الحساب مقبول نیست؛ زیرا بخش واقعی اقتصاد به‌طور متعارف با دوره‌های رکود و رونق مواجه می‌شود و پیش‌بینی دقیق سود با توجه به نوسانات اقتصادی توسط بانک امکان‌پذیر نیست.

در رابطه بالا، تغییرات سود سهام را می‌توان تقریبی از تغییرات نرخ سود واقعی دانست. زنوزی و همکاران (۱۳۹۰) برای بررسی پرداخت سود غیرقطعی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران به بررسی همگرایی بلندمدت نرخ سود بانکی با بازدهی بازار سهام در ایران طی دوره ۱۳۸۹-۱۳۷٤ پرداخته‌اند. در این مطالعه نسبت نرخ سود بانکی پرداخت‌شده به سپرده‌گذاران به نرخ بازدهی بازار سهام در بلندمدت به‌عنوان نماگر معرفی شده است.

نماگر حاشیه سود تسهیلات

حذف ربا و همگرایی بخش بانکی و حقیقی در تخصیص منابع را نیز می‌توان با مقایسه متوسط نرخ سود تسهیلات بانکی و نرخ سود انتظاری در بازار واقعی (نرخ سود بازار سهام و یا سایر بازارها) در بخش‌های مختلف اقتصادی مورد سنجش قرار داد.

نماگر حاشیه سود تسهیلات = متوسط نرخ سود تسهیلات بانکی/متوسط نرخ سود انتظاری در بازار واقعی

نرخ سود انتظاری بخش‌های مختلف (به تفکیک بخش‌های کشاورزی، صنعت، خدمات، مسکن) را می‌توان با توجه به ارزش افزوده هر بخش برآورد کرد.

نماگر برابری فرصت

نماگر برابری فرصت، تلقی افراد از برابری در دسترسی به تسهیلات در جامعه نمونه را به شرح زیر می‌سنجد:

ـ نماگر برابری فرصت = موافقان وجود برابری فرصت در دسترسی به خدمات / حجم نمونه

نماگر تسهیلات غیررانتی

این نماگر، میزان رانتی نبودن تسهیلات اعطایی را می‌سنجد:

ـ نماگر تسهیلات غیررانتی = مانده تسهیلات غیررانتی / مانده کل تسهیلات

تسهیلات رانتی، بخشی از تسهیلات را نشان می‌دهد که به‌واسطه رانت‌های موقعیتی، و اطلاعاتی دریافت می‌شوند.

نماگر امهال معسر

مهلت دادن به بدهکار معسر، یعنی کسی که توانایی پرداخت بدهی‌اش را ندارد (مبلغی، ۱۳۹۲)، به‌واسطه ناتوانی او در بازپرداخت بدهی خود، از لوازم عدالت بوده و وجوب فقهی دارد. برای سنجش میزان این امر، نماگر زیر پیشنهاد می‌شود:

نماگر امهال معسر = مانده مطالبات استمهال شده بدهکاران معسر / مانده کل مطالبات بدهکاران معسر

نماگر توازن منطقه‌ای تسهیلات

این نماگر، عدالت در توزیع منطقه‌ای تسهیلات بانکی را می‌سنجد:

نماگر توازن منطقه‌ای تسهیلات=سرانه تسهیلات اعطایی به مناطق محروم/سرانه تسهیلات اعطایی به مناطق برخوردار

مناطق محروم با توجه معیارهایی همچون درصد جمعیت زیر خط فقر قابل تعریف‌اند.

نماگر کارمزد عادلانه

این نماگر، میزان عادلانه بودن کارمزد خدمات را می‌سنجد:

نماگر کارمزد عادلانه = نرخ کارمزد دریافتی خدمات بانکی / نرخ کارمزد واقعی

دریافت کارمزد عادلانه توسط بانک را می‌توان با استفاده از نسبت نرخ کارمزد دریافتی توسط بانک، به نرخ کارمزد واقعی سنجید. نرخ کارمزد واقعی با توجه به هزینه‌های صرف‌شده برای ارائه خدمات اندازه‌گیری می‌شود.

نماگر تخصیص تسهیلات تکلیفی

این نماگر مسئولیت‌پذیری اجتماعی بانک اسلامی در توزیع تسهیلات بانکی بین بخش‌های مختلف تولیدی در چارچوب مشخصی توسط مقامات پولی و بانکی را اندازه‌گیری می‌کند:

نماگر تخصیص تسهیلات تکلیفی=ارزش تسهیلات تکلیفی تخصیص‌یافته/ارزش تسهیلات تکلیفی مصوب

نماگر تأمین مالی طیب

نماگر زیر میزان مسئولیت‌پذیری اجتماعی بانک اسلامی، در کاهش هزینه‌های بیرونی تأمین مالی را می‌سنجد:

نماگر تأمین مالی طیب = ارزش تأمین مالی‌های عاری از هزینه‌های بیرونی / ارزش کل تأمین مالی‌ها)

یکی از روش‌های ممکن برای محاسبه هزینه‌های بیرونی زیست‌محیطی و اجتماعیِ طرح‌های تأمین مالی، استفاده از روش هزینه تدارک آسیب است. در این روش، هزینهٔ لازم برای جبران خسارت تخمین‌زده می‌شود (توکلی و شفیعی‌نژاد، ۱۳۹۱).

نماگر رضایت از خدمات بانکی

این نماگر می‌تواند میزان تکریم مشتری توسط بانک اسلامی را بسنجد:

نماگر رضایت از خدمات بانکی = افراد دارای رضایت از خدمات بانکی / حجم نمونه

نرخ رضایت از خدمات بانکی، میزان رضایت مشتریان بانک از خدمات را با استفاده از پرسش‌نامه در جامعه نمونه بررسی می‌کند.

نماگر پرداخت به موقع تسهیلات

این نماگر نیز تکریم مشتری در تخصیص منابع را اندازه‌گیری می‌کند:

نماگر پرداخت به موقع تسهیلات = ارزش تسهیلات پرداختی در دوره انتظاری / کل ارزش تسهیلات

برای محاسبه دورهٔ انتظاری متعارف پرداخت تسهیلات، باید اقدام به استانداردسازی فعالیت‌های ضروری از زمان آغاز درخواست تسهیلات تا زمان دریافت آن و همچنین تفکیک افزایش دوره انتظار، ناشی از مشکلات بانک و متقاضی نمود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نماگر تخصیص قرض‌الحسنه

اگر بپذیریم منابع سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک‌ها باید برای اعطای قرض‌الحسنه اختصاص یابد، نماگر تخصیص قرض‌الحسنه به صورت زیر پیشنهاد می‌شود:

نماگر تخصیص قرض‌الحسنه = مانده قرض‌الحسنه اعطایی / مانده مؤثر منابع قرض‌الحسنه

مانده مؤثر منابع قرض‌الحسنه، با کم‌کردن ذخیرهٔ قانونی و سپرده‌های غیرقابل استفاده برای قرض‌الحسنه، همانند سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک مسکن در جمهوری اسلامی ایران، از مانده سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد بانک‌ها به‌دست می‌آید (ر.ک: محقق‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۱۵۸).

شاخص بانکداری اسلامی

شاخص بانکداری اسلامی حاصل تجمیع نماگرهای پیشنهادی است. هرچند وزن‌دهی به نماگرها، با توجه به اهمیت هریک در تحقق بانکداری اسلامی مطلوب است، اما این امر با مشکلات نظری و فنی بسیاری از جمله نسبی‌بودن وزن‌دهی مواجه است. ازاین‌رو، در این مقاله با اتخاذ رویکردی مشابه با رویهٔ شاخص توسعه انسانی، به زیر نماگرهای پیشنهادی وزن مساوی اختصاص می‌دهیم. بر این اساس، شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی به شیوه زیر محاسبه می‌شود:

شاخص بانکداری اسلامی=$\frac{1}{19}$ (قرارداد واقعی+ اطلاعات بانکداری اسلامی+ اطلاع از مفاد قرارداد + سلامت بانکی + تخصیص در زمینه قرارداد + مطالبات غیرمعوق + کارایی + حاشیه سود علی‌الحساب + حاشیه سود تسهیلات + برابری فرصت + تسهیلات غیررانتی + امهال معسر + توازن منطقه‌ای + کارمزد عادلانه + تخصیص تسهیلات تکلیفی + تأمین مالی طیب + رضایت از خدمات + پرداخت به موقع تسهیلات+ تخصیص قرض‌الحسنه).

شاخص پیشنهادی بانکداری اسلامی عددی بین صفر و یک خواهد بود. هرچه میزان شاخص به سمت عدد ۱ میل کند، ضوابط و اهداف بانکداری اسلامی بیشتر محقق شده است. در مقابل، هرچه شاخص به عدد صفر نزدیک‌تر باشد، نشانگر عدم تحقق ضوابط و اهداف مزبور است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، با طی چهار مرحله مفهوم‌شناسی، استخراج ابعاد و مؤلفه‌ها، طراحی نماگرها و تجمیع نماگرها، شاخص پیشنهادی برای اندازه‌گیری میزان تحقق بانکداری اسلامی ارائه شد. شاخص پیشنهادی، میانگین ساده نماگرهای پیشنهادی و عددی بین صفر و یک است. این نماگرها، همان‌گونه

که در جدول ذیل نشان داده شده است، وضعیت ابعاد و مؤلفه‌هایی چون حذف ربا، فقدان غرر و جهالت، فقدان اکل مال به باطل، کارایی، همگرایی بخش حقیقی و بانکی، تکریم مشتری، عدالت توزیعی و گسترش قرض‌الحسنه را می‌سنجد.

برای بهبود و تکمیل یافته‌های این پژوهش، انجام مطالعاتی چون محاسبه شاخص پیشنهادی برای نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و استخراج وزن‌های نماگرهای خروجی بانکداری اسلامی با استناد به آیات و روایات و با استفاده از نظرات کارشناسان بانکداری اسلامی پیشنهاد می‌شود.

نماگرهای بانکداری اسلامی

مفهوم	ابعاد	مؤلفه‌ها	نماگر
بانکداری اسلامی	رعایت ضوابط	حذف ربا (ارزش قراردادهای صوری)	۱- (ارزش قراردادهای صوری منتهی به ربا / ارزش کل قراردادهای تأمین مالی)
		فقدان غرر و جهالت (شناخت مفاهیم و قراردادها)	نرخ آگاهی کارکنان و مشتریان بانکی از مفاهیم و مفاد قراردادهای بانکی
			۱- (قراردادهای همراه با جهل نسبت به مفاد قرارداد / کل قراردادها)
		فقدان اکل مال به باطل (ارزش اختلاس و ارتشاء)	ارزش تأمین مالی عاری از فساد / ارزش کل تأمین مالی‌ها
		رعایت فقه قراردادها (عمل به شرایط قرارداد)	ارزش تسهیلات به‌کاررفته در زمینه قرارداد / کل تسهیلات
			۱- (مانده مطالبات معوق / مانده کل مطالبات)
	تحقق اهداف	کارایی (رابطه داده ستاده)	نسبت ستاده به نهاده بانک / نسبت ستانده به نهاده بانک معیار
		همگرایی بخش بانکی ـ حقیقی (نرخ سود بانکی و واقعی)	|متوسط تغییرات نرخ سود قطعی / متوسط تغییرات نرخ سود واقعی|
			متوسط نرخ سود تسهیلات بانکی / متوسط نرخ سود انتظاری
		عدالت توزیعی (برابری فرصت، سرانه تسهیلات، امهال معسر، کارمزد عادلانه)	موافقان وجود برابری فرصت در دسترسی به خدمات / حجم نمونه
			مانده تسهیلات غیررانتی / مانده تسهیلات
			سرانه تسهیلات مناطق محروم / سرانه تسهیلات مناطق برخوردار
			مانده مطالبات استمهال شده بدهکاران معسر / مانده کل مطالبات بدهکاران معسر
			نرخ کارمزد دریافتی / نرخ کارمزد واقعی
		مسئولیت اجتماعی (تسهیلات تکلیفی، تأمین مالی طیب)	ارزش تسهیلات تکلیفی تخصیص‌یافته / ارزش تسهیلات تکلیفی مصوب
			ارزش تأمین مالی‌های فاقد هزینه‌های بیرونی / ارزش کل تأمین‌مالی‌ها
		تکریم مشتری (رضایت مشتری، دوره انتظار تسهیلات)	افراد دارای رضایت از خدمات بانکی / حجم نمونه
			میانگین دورهٔ انتظار تسهیلات / میانگین دوره متعارف انتظار تسهیلات
		تخصیص قرض‌الحسنه (تسهیلات قرض‌الحسنه)	ماندهٔ قرض‌الحسنه اعطایی / مانده مؤثر منابع قرض‌الحسنه

منبع: یافته‌های پژوهش

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

ابدالی، علی و همکاران، ۱۳۸۸، «طراحی مدلی ارزیابی کارایی و درجه‌بندی شعب بانک‌های تجاری با استفاده از تکنیک تحلیل پوششی داده‌ها»، ***بانک و اقتصاد***، ش ۱۰۰، ص ٤٦ – ٥٠.

اصولی، سیدحسن و اصغر اسدی، ۱۳۹۱، «تبیین مدل ارزیابی بانکداری اسلامی با تأکید بر شاخص‌های اجرائی»، در: ***شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی ـ مجموعه مقالات همایش بانکداری اسلامی***، تهران، عترت نو، ص ٤١ – ٦٠.

افشار کاظمی، محمدعلی و همکاران، ۱۳۸۵، «ارزیابی کارایی نسبی بانک توسعه صادرات ایران با استفاده از مدل تحلیل پوششی داده‌ها (DEA)»، ***بانک و اقتصاد***، ش ۷۵، ص ٤٢ – ٤٨.

امامی میبدی، علی، ۱۳۷۹، ***اصول اندازه‌گیری کارایی و بهره‌وری***، تهران، مؤسسهٔ مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.

اوغلی، احمد شربت و امیر اخلاصی، ۱۳۸۷، «طراحی مدلی برای سنجش رضایت‌مندی مشتریان در صنعت بانکداری توسعه‌ای و اندازه‌گیری رضایت‌مندی مشتریان بانک صنعت و معدن بر اساس آن»، ***دانش مدیریت***، ش ۸۱ ص ۵۷ـ۷٤.

آهنگران، محمدصادق، ۱۳۹۲، «نگاهی نوین به قاعدهٔ «تبعیت عقد از قصد» با تأکید بر کاربردهای آن در بانکداری اسلامی»، ***معرفت اقتصاد اسلامی***، ش ۹، ص ۱۵۷ – ۱۷٦.

پناهی بروجردی، نعمت‌الله، ۱۳۹۰، «شاخص تکریم مشتری در الگوی پیشرفت اسلامی– ایرانی»، ***معرفت اقتصادی***، ش ٤، ص ۱۱۱ – ۱۲۲.

تسخیری، محمدعلی، ۱۳۸۸، «فقه مقاصدی و حجیت آن(با نگاهی به شیوه شهید صدر)»، ***اندیشه تقریب***، ش ۱۸، ص ۱۱ـ٤٤.

توکلی، محمدجواد و عباس شفعیی‌نژاد، ۱۳۹۱، «شاخص تولید خالص داخلی طیب»، ***معرفت اقتصاد اسلامی***، ش ٦، ص ۲۹ـ٥٤.

توکلی، محمدجواد، ۱۳۷۹، ***بررسی بانکداری بدون ربا در کشور اردن و مقایسه اجمالی آن با چارچوب بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران***، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی﵀

ـــــ ، «درآمدی برفلسفه اخلاق تجارت با رویکردی اسلامی»، ***معرفت اقتصادی***، ش ۱، ص ۷ـ۳۱.

ـــــ ، ۱۳۹۲، ***سازوکار بانکداری اسلامی***، قم، انتشارات بین‌المللی المصطفی.

ثقفی، علی و ولی‌الله سیف، ۱۳۸٤، «شناسایی و اندازه‌گیری نسبت‌های مالی و متغیرهای اقتصادی بنیادی مؤثر بر سلامت و ثبات نظام بانکی در ایران»، ***پژوهش‌نامه اقتصادی***، ش ۱۷، ص ٦٥ـ۱۱۲.

حبیبیان نقیبی، مجید، ۱۳۸۱، « قرض‌الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی»، ***نامهٔ مفید***، ش ۳۱، ص ۱۲۳ـ۱۵۰.

حرعاملی، محمدبن حسن، ۱٤۰۹ق، ***وسائل‌الشیعه***، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

حسین‌زاده بحرینی، محمدحسین، ۱۳۸۸، «بانکداری اسلامی: مانع یا زمینه‌ساز توسعه، اقتصاد و توسعه»، در: ***مجموعه مقالات نخستین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه***، مشهد، ارسلان.

حسینی، سیدرضا، ۱۳۸۷، «معیارهای عدالت اقتصادی از منظر اسلام، بررسی انتقادی نظریه شهید صدر»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۳۲، ص ٥ـ۳٦.

حسینی، سیدشمس‌الدین و همکاران، ۱۳۸۸، «اندازه‌گیری کارایی پست‌بانک‌های استان‌های ایران و عوامل مؤثر در آن»، ***پژوهش‌نامه اقتصادی***، ش ۳۳، ص ۱۲۵ـ۱۵۲.

حسینی، شمس‌الدین و امیررضا سوری، ۱۳۸٦، «برآورد کارایی بانک‌های ایران و عوامل مؤثر بر آن»، ***پژوهش‌نامهٔ اقتصادی***، ش ۲۵، ص ۱۲۷ـ۱۵٦.

زنوزی، محسن و همکاران، ۱۳۹۰، «بررسی همگرایی بلندمدت نرخ سود بانکی با بازدهی بازار سهام در ایران»، ***معرفت اقتصاد اسلامی***، ش ٥، ص ۳٥ – ٤٦.

سویلم، سامی ابراهیم، ۱۳۸۰، «واسطه‌گری مالی در اقتصاد اسلامی»، ترجمهٔ محمدجواد توکلی، ***معرفت***، ش ٤۱، ص ٤۷ – ٦۰.

صادق‌زاده، مصطفی، ۱۳۹۱، «شناخت شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی»، در: ***شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی– مجموعه مقالات همایش بانکداری اسلامی***، تهران، عترت نو، ص ۱۱٥ – ۱۳۹.

صادقی، حسین و همکاران، ۱۳۸۹، «اندازه‌گیری فساد مالی در ایران با استفاده از منطق فازی (رویکرد اقتصادی)»، ***پژوهش‌نامه اقتصادی***، ش ۳۹، ص ۱۳۹ – ۱۷٤.

صدر، سیدکاظم و همکاران، ۱۳۸٥، «اندازه‌گیری بهره وری بانک‌های اسلامی (مورد بانک کشاورزی)»، ***نامه اقتصادی***، ج ۲، ش ۲، ص ٤۹ –۷ ٤.

صدر، محمدباقر، ۱٤۰۰ق، ***اقتصادنا***، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.

ـــــ ۱٤۲۹ق (الف)، ***البنک اللاربوی فی الاسلام***، قم، مرکز الابحاث و الدراسات التخصیصه للشهید الصدر.

ـــــ ۱٤۲۹ق (ب)، ***الاسلام یقود الحیاه، المدرسه الاسلامیه و رسالتنا***، قم، مرکز الابحاث و الدراسات التخصیصه للشهید الصدر.

صدوق، محمدبن علی، ۱٤۱۳ق، ***من لایحضره الفقیه***، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.

عیوضلو، حسین، ۱۳۸٤، ***عدالت و کارایی در تطبیق با نظام اقتصادی در اسلام***، تهران، دانشگاه امام صادق﵇.

قاسم‌پور، رضا و دیگران، ۱۳۹۱، «ارائه شاخص‌های میزان پیاده‌سازی بانکداری اسلامی در بانک‌های تجاری ایران»، در: ***شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی– مجموعه مقالات همایش بانکداری اسلامی***، تهران، عترت نو، ص ٦۱ – ۸۸.

قاسمی، محمدجواد، ۱۳۹۳، ***بررسی و تحلیل جایگاه استقراء در روش شهید صدر در اقتصاد اسلامی***، پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی﵀

کمیجانی، اکبر، و علی‌اصغر هادوی‌نیا، ۱۳۷۷، «درآمدی بر جایگاه قرض‌الحسنه در اسلام و اثرات اقتصادی آن»، ***نامهٔ مفید***، ش ١٤، ص ٢٣٣ – ٢٥٤.

مبلغی، احمد، ۱۳۹۲، «اعسار در فقه اسلامی با نگاهی تطبیقی به قوانین موضوعه»، ***دین و قانون***، ش ۱، ص ۷ – ٤٦.

محققنیا، محمدجواد، ۱۳۸۸، «بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران»، ***معرفت اقتصادی***، ش ۱، ص ١٤١ ـ ١٦٢.

ـــــ ۱۳۹۰، «درآمدی بر تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی»، ***معرفت اقتصادی***، ش ٤، ص ۵۷ – ۸۰.

محمودی، وحید، ۱۳۸۲، «فساد اقتصادی و توسعه»، ***اطلاعات سیاسی اقتصادی***، ش ۱۸۹ و ۱۹۰، ص ۲۳٦ – ٢٤٥.

مصباحی مقدم، غلامرضا، ۱۳۸۳، «بررسی آموزش اقتصاد پول و بانکداری در جمهوری اسلامی ایران»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۱۵، ص ۹۹ – ۱۲۸.

مطهری، مرتضی، ۱۳۷۲، ***مساله ربا به ضمیمه بیمه***، تهران، صدرا.

منور اقبال و دیگران، ۱۳۷۸، ***چالش‌های پیش‌روی بانکداری اسلامی***، ترجمهٔ حسین میسمی و مسلم بمانپور، تهران، دانشگاه امام صادق﵇.

موسویان، سیدعباس، ۱۳۷۸، ***بانکداری اسلامی***، تهران، پژوهشکدهٔ پولی و بانکی.

ـــــ ۱۳۹۱، ***پنج ویژگی بانکداری اسلامی/ تفاوت بانکداری اسلامی با بانکداری بدون ربا***، بازیابی شده در: http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID=1397073

موسوی بجنوردی، سیدمحمدبن حسن، ١٤٠١ق، ***قواعد فقهیه***، چ سوم، تهران، مؤسسهٔ عروج.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله، ١٣٦٦، ***کتاب البیع***، قم، اسماعیلیان.

موسویان، سیدعباس و میمنت ابراهیمی، ۱۳۹۲، ***شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی***، نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی، بازیابی شده در: http://www.civilica.com/Paper-MBMCONF01-MBMCONF01_031.html

میرمعزی، سیدحسین، ١٣٨٤، «الگوی ذخایر سپرده‌های بانکی در بانکداری اسلامی»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۱۷، ص ٤٥ـ٧٤.

نراقی، احمد، ١٤١٧ق، ***عوائد الأیام فی بیان قواعد الأحکام***، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

نظرپور، محمدنقی و همکاران، ۱۳۹۰، «بررسی شاخص‌های ممنوعیت غرر در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران (مطالعه موردی: بانک تجارت مشهد مقدس)»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ٤٣، ص ۱۵۷ – ۱۸۸.

نظرپور، محمدنقی و همکاران، ۱۳۹۳ الف، «شاخص‌های صوری‌شدن معاملات در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران؛ بررسی موردی: تسهیلات اعطایی شعب بانک تجارت مشهد مقدس»، ***پژوهش‌های اقتصادی***، دوره ١٤، ش ۳، ص ٦٥ – ۹۲.

نظرپور، محمدنقی و همکاران، ۱۳۹۳ ب، «شاخص‌های ممنوعیت ربا در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران؛

بررسی موردی تسهیلات اعطایی شعب بانک تجارت مشهد مقدس»، ***مطالعات و سیاست‌های اقتصادی***، ش ۱۰۲، ص ٦٧–٩٤.

نظری، حسن‌آقا و مهدی خطیبی، ۱۳۹۲، «روش‌شناسی فقه نظریات اقتصادی از منظر شهید صدر»، ***معرفت اقتصاد اسلامی***، ش ۸، ص ۵ – ۲۸.

نوری، میرزا حسین، ١٤٠٨ق، ***مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل***، قم، موسسه آل‌البیت﵈.

هاشمی شاهرودی، سیدمحمود، ١٤١٨ق، «قاعده بطلان ربح مالایضمن»، ***فقه اهلبیت***﵈، ش ۷، ص ۷ – ۵۲.

یزدانی، سودابه و فاطمه کاظمی‌نژاد، ۱۳۹۱، «شاخص‌های بانکداری اسلامی»، در: ***شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی- مجموعه مقالات همایش بانکداری اسلامی***، تهران، عترت نو، ص ۸۹ – ۱۱۳.

Antonio, M. S. et al, 2012, "An Analysis of Islamic Banking Performance: Maqashid Index Implementation in Indonesia and Jordania", ***Journal of Islamic Finance***, Vol. 1, No. 1, p. 12 – 29.

Chapra, M. Umar, 1985, ***Towards a Just Monetary System***, Leicester, U. K, The Islamic Foundation.

Fahim Khan, M, 1992, ***Human Resources Mobilization Through The Profit- Loss sharing Based Financial system***, Jeddah: Islamic Development Bank

Hameed, Shahul et al, 2004, ***Alternative Disclosure and Performance Measures for Islamic Banks***, Malasyia: IIUM.

Hassan, M. Kabir, 2006, "The X-Efficency in Islamic Banks", ***Islamic Economic Studies***, Vol. 13, No. 2, p. 49 - 78.

Khan, Mohsin S , Mirakhor, Abbas, 1987, ***Theoretical studies in Islamic banking and finance***,Houston,The Institute for Research and Islamic Studies.

Lefebera, Louis & Vietoriszb, Thomas, 2007, "The Meaning of Social Efficiency", ***Review of Political Economy***, Vol. 19, N. 2, p. 139 - 164.

OECD & JRC, 2008, ***Handbook on Constructing Composite Indicators;Methodology and User Guide.***

Rafikhan, Shahrukh, 1983, ***Profit and loss sharing: An economic analysis of an Islamic Financial System***, Michigan: University Microfilms International.